

КАМ'ЯНСЬКА СІЧ
(1709–1711, 1730–1734 pp.)

12 травня (за іншими даними — 14) 1709 р. припинила своє існування славетна Чортомлицька Січ, з якою була пов'язана більш як півстолітня героїчна історія Війська Запорозького Низового, наповнена прикладами активної участі запорожців у національно-визвольних змаганнях середини XVII ст., відсічі турецько-татарської агресії, відстоюванні козацьких вольностей у протидії Москві та Варшаві, частій опозиції офіційному Чигирину та згодом Батурину. За підтримку антимосковського виступу гетьмана І. Мазепи царські війська приступом узяли січові укріплення, розорили саму Січ та зруйнували розташовані поблизу неї козацькі зимівники. «Изменническое гнездо разорено и искорено», — доносив цареві «світлійший князь» О. Меншиков після завершення своєї чорної справи.

Лише незначній частині січовиків на чолі з Якимом Богушем поталанило вирватися з охопленої полум'ям матері-Січі. Переважну ж більшість козаків було ув'язнено, а «знатнейших воров», читаємо в донесенні того ж Меншикова, — страчено. Козаки Богуша, поквапом склавши вцілілі пожитки, зброю, церковні та військові реліквії на човни-дуби, лише їм одним відомими заточинами, ериками та струмками спустилися вниз по Дніпру, подалі від страшної царської помсти. У народному переказі говориться, що, залишаючи насиджені, козацькою кров'ю і потом щедро політі місця, низовики найбільше

жалкували за січовою церквою Святої Покрови: «Все мы хорошо, панове, сделали, все недурно зробили, но одно не хорошо учинили, что церков свою покинули. Но что-ж тепер делать? Пусть ее хранит Божья Матерь!»

Цар Петро I повідомлення про розорення «проклятого места, которое корень зла и надежда неприятелю (тобто гетьману Мазепі та його союзнику — шведському королю Карлу XII. — *В.Г.*) была», зустрів з «превеликою радостію». На честь цієї «вікторії» у ставці царя відгримів святковий салют, а до начальника московського гарнізону графа Апраксіна полетіла депеша: «Полковник Яковлев Запорожье штурмовал, и хотя с 300 человек потерял, однако ж оное проклятое гнездо взял и оных воров всех порубил, тако последний корень Мазепин... выкоренен, с чем вашу милость и поздравляю».

Для того, щоб запорожці не мали змоги повернутися на Чортотлик чи прилеглі до нього території, Петро I наказав розорителю Січі полковнику Яковлеву залишити в Кам'яному Затоні 500–700 піхотинців і стільки ж кіннотників, «дабы того смотрели, чтоб опять то место от таких-же не населилось, також которые в степь ушли, паки не возвратились, или где инде не почали собираться...» Більше того — розпочалося справжнє полювання на січовиків. 26 травня 1709 р. російський монарх звернувся до населення України зі спеціальним маніфестом. У ньому наказував усіх запорозьких козаків, крім тих, що добровільно склали зброю і висловили побажання переселитися на помешкання до міст і сіл Гетьманщини як прості посполиті, зрікшись своїх козацьких прав, — затримувати, ув'язнювати та страчувати. Землі,

що раніше належали низовому товариству, а саме: від річки Орелі до Самари, відтепер передавалися до Миргородського полку.

Запроваджуючи при гетьманському уряді інститут царських резидентів, котрі повинні були слідкувати за діяльністю українського правителя та козацької старшини, Петро I серед іншого наказував своєму емісарові в Україні пильно стежити за переміщенням запорозьких козаків поблизу кордонів Гетьманщини і в разі потреби «вооруженной рукою препятствовать селиться запорожцам вновь в Сечи или в другом каком-либо месте». Досить рішуча відмова послідувала також і на запит гетьмана Скоропадського щодо дозволу на подорожування жителів Гетьманщини на запорозькі землі, звідки здавен довозили на Лівобережжя сіль, звірину та рибу: «Теперь того позволить невозможно, потому что под этим предлогом бунтовщики запорожцы могут возгнестись на прежних местах и устроить бунтовские собрания».

[Вигнані з Січі та піддані царем остракізму на території всієї Гетьманщини, січовики волею долі були змушені шукати притулку в чужих краях. Більша частина запорожців на чолі з кошовим Костем Гордієнком, як відомо, на боці шведського короля брала участь у Полтавській битві 1709 р. Після поразки Карла XII під Полтавою запорожці разом із рештками могутньої колись королівської армії залишили Україну та перейшли у володіння турецького султана. Дійшовши до Очакова, запорожці розділилися. Одна їх частина, близько 3–4 тисяч, разом з Карлом XII, рушила далі в напрямку Бендер. Друга — значно малочисельніша — залишилася поблизу Дніпро-

вого пониззя, на окраїнах земель, що до того належали до відання Низового Війська. Тут, в пониззі Дніпра, на кордоні запорозьких земель і володінь кримського хана, на невеликому мисі, утвореному річкою-протокою Козацьке Річище та гирлом річки Кам'янка, козаки й заклали свою нову — Кам'янську Січ — наступницю славетної Чортомлицької. (Щоправда частина дослідників, спираючись на письмове свідчення кошового Івана Малашевича, складене ним 1734 р., вважає, що в 1709 р. запорожці отаборилися не на Кам'янці, а в Олешках. Однак факти переконують у тому, що все ж таки спершу Січ постала в гирлі Кам'янки, а вже звідти, під тиском урядових військ Петра I, запорожці перебравися до Олешківського лиману).

Закладаючи нову Січ поблизу свого попереднього місця перебування, запорожці, цілком ймовірно, продовжували сподіватися, що найближчим часом ситуація зміниться на ліпше й вони зможуть повернутися на насиджені місця. Надії на швидке повернення на Батьківщину пов'язувалися головним чином з воєнними акціями шведського короля. Саме тому, наприклад, вже у першій половині серпня 1709 р. січовики відправили до Карла XII лист (переданий козаками Лук'яном і Кіндратом), в якому цікавилися станом здоров'я короля (у зв'язку з отриманим під Полтавою пораненням) та запевняли щодо своєї готовності якнайшвидше стати до бою проти спільного ворога — російського царя.

Укладаючи договір з гетьманом Пилипом Орликом (Бендерська Конституція 1710 р.), запорожці, які разом з Гордієнком перебували в Бендерах, наполягли на тому,

щоб до нього було включене положення, яке б гарантувало низовикам повернення на рідні землі. Зокрема, угода зобов'язувала шведського короля при замиренні з російським монархом добиватися, «жебы Дніпр от городков и фортец московских, тако ж и кгрунта войсковые от поссесіи московской очищены и до перво-бытной области войска Запорожского привержены были, где впредь никому а ни фортец строити, а ни городков фундовати, а ни слобод осаджувати, а ни яким-же колвек способом тых войсковых угодій пустошити».

Після затвердження Карлом XII Бендерської Конституції її текст разом із королівською грамотою було відправлено на Кам'янку кошовому Богушу та всьому війську Низовому. У грамоті король дякував запорожцям за вірність та особливо високо оцінював їхню готовність продовжити боротьбу з царем: «Нам особенно понравилось то, что вы... оказываете себя охочими к скорейшему отмщению над нашим и вашим неприятелем, москалем». Далі шведський монарх закликав січовиків не відступати від його протекції, втішаючи їх тим, що «Найвиший Бог благословил нас праведным оружием, и мы сотрем выи (шии. — В.Г.) наших неприятелей».

Не полишали запорожців також надії й на можливість мирного повернення в Україну — через домовленість з її тодішнім гетьманом Іваном Скоропадським. Зокрема, вже в 1710 р. до Скоропадського почали приходити окремі ватаги запорожців із проханням дозволити повернутися до своїх помешкань. Сподівання порозумітися з гетьманською владою підкріплювала й та обставина, що Росія в той час готувалася до війни з Туреччиною.

Отож, цар Петро знову потребував війська, особливо такого, яке мало досвід ведення бойових дій з військами турецького султана чи його васала — кримського хана. А тому до гетьмана було відправлено царський наказ прохачів-запорожців приймати і розселяти у лівобережних полках, встановивши за цими людьми таємний нагляд, щоб вони не мали змоги сіяти в Україні «смуту» та не переселялися знову на землі запорозьких вольностей. Більше того, до гетьманської резиденції у Глухові надійшов наказ: відправити на Кам'янку спеціальний універсал, в якому переконувати запорожців у необхідності повернутися в підданство російського царя та гарантувати їм при цьому вибачення попередніх провин, а то навіть і щедрі подарунки.

Проте свіжі спогади про жорстоку розправу царських військ над захисниками Чортомлицької Січі все ж не сприяли масовому поверненню козаків-запорожців у царське підданство. «Хіба запорожці будуть дурними, — говорив чигиринський сотник Василь Невінчаний, — що підуть (до росіян). Вони добре роблять, що орду піднімають, а як орду піднімуть, то вся Україна вільна буде, а від Москви вся Україна пропала».

2 червня 1710 р. новий кошовий Йосип Кириленко «з усім старшим і меншим товариством Войска Запорожського, на Низу Дніпра знайдуючагося» у відповідь на демарші Скоропадського надіслав до Глухова листа, в якому саркастично іменував українського правителя «гетьманом московським» та насміхався над його порадами, висловленими в універсалі, «поневаж нічого в оном нема

ж Отчизні и волностям войсковим нашим полезного, тилко єдина неправда и прелест московска изображена».

На Кам'янці запорожці цього разу довго не затрималися. Восени 1710 р. вибухає чергова російсько-турецька війна, і січовики волею долі потрапляють в епіцентр цього протистояння. Декілька сотень запорожців разом з 50-тисячною ордою хана Девлет-Гірея на початку 1711 р. вирушають у похід на Слобожанщину, а переважна їх більшість, понад 6 тис. чол., на чолі з Костем Гордієнком і Пилипом Орликом розпочинають воєнну акцію на Правобережній Україні.

Фортуна, однак, знову відвернулася від козаків. Похід завершився безрезультатно. Більше того, російські війська під командою В. Бутурліна (у розпорядженні якого перебувало й декілька українських полків гетьмана Скоропадського) за наказом Петра I зігнали запорожців і з Кам'янської Січі. Відтак Кіш був вимушений перебраться в глиб території, підвладної кримському хану — до Олешок, де він перебував аж до 1728 р.

* * *

Умови перебування в Олешках не йшли ні в яке порівняння з тими, що були в старій, Чортомлицькій, чи навіть Кам'янській січах. Крім непридатних для господарювання кліматичних умов, різке невдоволення у волелюбних запорожців викликала сама протекція кримського хана, що з плином часу ставала дедалі нестерпнішою, намагання його адміністрації втручатися в життя січового товариства. Тому впродовж усього часу перебування козаків в Олешківській Січі серед них точилася

гостра політична боротьба і не припинялися спроби певної частини січового товариства встановити контакти з гетьманським урядом Скоропадського та повернутися в Україну.

Проте ситуація в регіоні в 10-х — на початку 20-х років XVIII ст. складалася для цього вельми несприятливо. Петро I, здобувши перемогу над Швецією, перебував у zenіті слави і не потребував допомоги запорожців, а тому всі їхні клопотання з приводу повернення в Україну зустрічали різкий спротив царської адміністрації. Фактична ж ліквідація інституту гетьманства в Україні та передача всієї повноти влади в краї до рук запровадженої в 1722 р. з наказу Петра I російської владної структури — Малоросійської колегії — взагалі позбавляли запорожців будь-яких надій на швидке повернення до рідних попелищ. Однак у січні 1725 р. імператор Петро I помирає і його наступники під тиском як внутрішніх, так і зовнішніх обставин змушені були дещо пом'якшити політичний курс щодо України. 1 жовтня 1727 р. у Глухові проходять навіть вибори нового українського гетьмана. Повідомлення про цю подію (шоправда, дещо в перекрученому вигляді — до запорожців докотилися чутки, що на гетьманство в Україні обрали не миргородського полковника Данила Апостола, а знатного литовського магната П. Сапєгу) породило в січових колах нову хвилю сподівань на близьке повернення на Дніпровий Низ. Тому вже 19 жовтня 1727 р. (тобто через неповних три тижні після гетьманських виборів в Україні) кошовий отаман Павло Федорів разом із січовим товариством відправляє кілька листів на ім'я «гетьмана»

Сапєги, в яких висловлює прохання прийняти заповорожців «в державу імператорського величества и оботпущеніи им их вин».

Цього разу царський уряд зайняв очікувальну позицію: не погоджуючись на повернення товариства в українські землі, він, разом з тим, не висловлював і категоричної їм відмови. Така поведінка офіційного Петербурга була цілком виправдана з огляду на різке загострення стосунків з Туреччиною та неминучість війни з нею. Чутки, які доходили до січових посланців під час їхніх контактів з гетьманським урядом Апостола, та в цілому доброзичлива тональність відповіді Верховної таємної ради щодо можливості повернення в майбутньому січового товариства у підданство російським монархам породили в Січі хвилю ентузіазму та зумовили сплеск гострої політичної боротьби в середовищі січового товариства. Справа в тому, що частина запорожців була готова негайно покинути Олешки та відправитися на Чортомлик, навіть незважаючи на накази гетьмана Апостола та глави царської військової адміністрації в Україні князя М. М. Голіцина про те, щоб вони й надалі залишалися в Олешках і поки що нічим не виявляли своєї прихильності до російського престолу. Наприкінці 1728 р. промосковськи налаштована партія перемагає на Січі. Після цього переможці закували в кайдани кошового Костя Гордієнка, суддю Карпа Сидоренка та інших лідерів антимосковської партії, розбили й пограбували всі вірменські та грецькі торгові лавки, забрали із січової церкви культові реліквії, деякі споруди розібрали, а решту підпалили — і вирушили в Стару Січ, на Чортомлик.

Прибувши додому, січове товариство обрало кошовим Івана Гусака і негайно відправило до Петербурга чолобитну на ім'я імператора Петра II, в якій просило вибачити запорожцям усі їхні провини та дозволити проживати на місці старих запорозьких вольностей, із кошем на Чортомлику. Однак клопотання запорожців у Петербурзі було сприйнято негативно. Верховна таємна рада на засіданні 5 червня ухвалила рішення — запорожців у межі Російської імперії не впускати. До гетьмана Апостола та фельдмаршала Голіцина було відправлено наказ: січовиків «...в границі російськіє не впускать ни под каким видом и никакой протекції и защищенія нигде не давать и от границ отбивать их оружіем...» Разом з тим, царський уряд розпорядився «...обнадежить их секретно, что при способном времени приняті они, запорожці, будут...»

Проте ні в 1728, ні в 1729 роках, незважаючи на численні клопотання січовиків, уряд Петра II так і не надав їм офіційного дозволу на повернення під протекцію російських монархів, на традиційні землі запорозьких вольностей. Не дало результатів і заступництво фельдмаршала Голіцина, який вважав за можливе задовольнити прохання січового товариства. Офіційний Петербург на це відповів, що поки що можна лише потішати запорожців надією на позитивне вирішення їх питання в майбутньому, а в даний момент і до тих пір, поки «не обнаружится явная противность с турецкой стороны», про офіційний дозвіл на повернення їх в Україну не може бути й мови.

В той самий час, коли запорожці аж ніяк не могли схилити на свій бік офіційні петербурзькі власті, до них прибувають гінці від кримського хана та бендерського паші, які передають їм від імені своїх повелителів слова приязні та пропонують повернутися на землі, підвладні турецькому султанові та його васалам. Пропозиції Бахчисарая на тлі невизначеності та двозначності Петербурга знаходять дедалі більше прихильників серед запорожців, і в їх середовищі з часом визріває задум знову повернутися під протекцію кримського хана. За таких умов на початку 1730 р. зав'язується жваве листування запорозького коша з ханським двором, і в одному з листів, адресованому братові кримського хана Каплан-Гірею Ор-бею, січовики відмовляються від своїх намірів «йти під Москву» та висловлюють побажання знову повернутися «під крило кримської сторони».

Наміри запорожців були з ентузіазмом зустрінуті в Бахчисарайі. Каплан-Гірей негайно надіслав на Січ листа із схваленням намірів товариства, які, за зізнанням хана, його дуже втішили, та повідомляв про свою готовність знову ласкаво прийняти запорожців у своїх володіннях, виявляти до них усіляку повагу й приязнь, захищати «обороною і страннолюбієм», повернути все, що вони перед тим мали, дати право вибору місця проживання. Щоправда, стосовно останньої умови, то хан, усе ж, настійливо рекомендував козакам з огляду на їх же власні «користі та прибутки», а також зручності для ханської адміністрації, повернутися туди, де вони мешкали до 1728 р., тобто в Олешки.

Однак цього разу запорожці повернулися не на Олешківський лиман, а на річку Кам'янка, де вони вже перебували протягом 1709–1711 років. Головним резонансом для січовиків при цьому була, на наш погляд, надія на можливість близького повернення на землі запорозьких вольностей.

Під владою кримського хана на запорожців чекало нелегке життя. Незважаючи на запевнення Каплан-Гірея виявляти січовому товариству всіляку приязнь і повагу, умови існування під ханською протекцією незмінно погіршувалися. Якщо спочатку запорожці, за розпорядженням ханського уряду, користувалися різноманітними пільгами, зокрема, володіли земельними ділянками, були звільнені від будь-яких виплат до ханської скарбниці (навпаки, самі отримували з неї грошову платню — «айлик»), то з плином часу пільги урізалися та водночас з'являлися різного роду повинності. «Айлик» спочатку було замінено правом пільгового видобутку солі з кримських лиманів та озер, а згодом — взагалі — ліквідовано. Крім того, ханський уряд зобов'язав запорожців на перший же покликання висувати в похід на допомогу орді до 2 тис. козацького війська на чолі з кошовим. Як плату за ханську протекцію січове товариство мало також безоплатно працювати на спорудженні перекопської захисної лінії.

Запорожцям суворо заборонялося мати на Січі будь-яку артилерію, будувати укріплення як на самій Січі, так і деінде в місцях їх поселення. Крім того, Кошеві не дозволялося зноситися з представниками російського уряду, їздити в російські чи лівобережні українські міста. а також вести торгівлю в Очакові та Криму. Натомість

ханський уряд видавав привілеї на ведення торгівлі в Січі кримцям, грекам, євреям, вірменам.

Нерідко між запорожцями й татарами виникали різного роду майнові тяжби. В таких випадках, як правило, ханська адміністрація повністю була на боці інтересів кримчан. Навіть у суперечках з польською адміністрацією козакам годі було сподіватися на захист свого протектора. Так, ханський уряд не надав допомоги січовикам, коли польська адміністрація захоплювала в полон і навіть страчувала їхніх товаришів у Брацлаві та інших прикордонних містах. Іншого разу, кримський уряд зобов'язав козаків виплатити безпідставно накладений на них штраф на користь підданих польського короля.

Зважаючи на все це, вже в 1731 р. між кошовим отаманом Іваном Малашевичем і представником уряду Анни Іоанівни графом Вейсбахом розпочинаються таємні консультації щодо можливості повернення січовиків у підданство російських царів. 31 серпня 1731 р. Вейсбах відправив кошовому конфіденційного листа, в якому сповіщав його про наміри імператриці в майбутньому дозволити запорожцям повернутися в межі Російської імперії. Але, наголошував генерал, станеться це лише годі, коли в російсько-турецьких стосунках дійде до розриву. А поки що потрібно цю інформацію тримати у великій таємниці.

У січні наступного року до графа Вейсбаха прибули три знатні запорожці із запитом від імені Коша, що зробити Низовому війську в тому разі, коли хан призведе у похід в Калабарду, або накаже переселитися в глибину татарських територій. Вейсбах не наважився

самостійно давати січовикам відповідь на поставлені ними непрості запитання. На запит, надісланий ним до Петербурга, відповідь і цього разу була вельми невизначеною. Зокрема, уряд Анни Іоанівни вже вкотре писав про те, що нині, «когда у нас с турками еще твердо содержится мир», надіслати запорожцям грамоту з дозволом повернутися в російське підданство не видається за можливе, «ибо такой поступок турки могут почесть нарушением мирного договора, в котором запорожцы означены в турецкой стороне...» Виходячи з цього, графу наказувалося чинити з козаками «по нашим прежним указам, делая им, при всяком случае, тайно словесныя обнадеживанія, что после, при удобных обстоятельствах, мы их примем, но чтоб до тех пор имели терпение». Що ж до Калабардинського походу, то запорожцям радили всіяко ухилитися від участі в ньому, а коли це вже стане неможливим, — принаймні, намагатися якимось чином допомогти російському командуванню. З приводу можливих спроб хана переселити запорожців у глиб кримських територій російський уряд вважав, що їм слід погодитися й на це, аби надаремне не спровокувати розорення Січі. Адже «пока у нас мир с турками», зазначалося в листі, козакам годі сподіватися на допомогу російської армії.

Ситуація навколо питання з поверненням запорожців у підданство російських монархів почала докорінно змінюватися з початком наступного року у зв'язку з важливими перегрупуваннями зовнішньополітичних сил у регіоні. Справа в тому, що після смерті польського короля Августа II надзвичайно гостро постала проблема

престолонаступництва в Речі Посполитій. Польща і Франція хотіли бачити на троні у Варшаві Станіслава Лешинського, тимчасом як Австрія та Росія підтримували кандидатуру сина померлого польського короля — Фрідріха Августа. У боротьбі із своїми опонентами правлячі кола Франції та Польщі намагалися заручитися підтримкою Туреччини й Криму. Певну роль у майбутньому конфлікті з Росією та Австрією відводили також запорозьким козакам. Особливу активність у справі залучення запорожців до європейської політики виявляв гетьман в екзилі П. Орлик. Ще наприкінці 1731 р. його син Григор Орлик подав французькому урядові меморандум, де запевняв, що вільнолюбна козацька нація лише чекає слушної години, щоб скинути ненависне московське ярмо. Тому він закликав офіційний Париж розраховувати у майбутній війні з Росією на допомогу козаків, водночас гарантуючи останнім повернення у разі успіху давніх козацьких прав і вольностей. Своєрідним запалом антимосковських виступів в Україні, на думку Орлика, мала стати Запорозька Січ, яка є «азіль і промінь для всієї козацької нації». Саме виходячи з цього в листопаді 1732 р. Григор інкогніто побував на Кам'янці, зустрічався там з кошовим Іванцем, вів з ним розмови про гетьмана Пилипа Орлика. На початку наступного року в Константинополі відбулася нарада у великого візира з приводу підготовки до війни з Росією, в якій взяв участь також і П. Орлик. Після цього він відбув спочатку до Бендер, а згодом наблизився до Орелі, плекаючи надії увійти в безпосередні контакти з січовиками.

Коли царському резидентові в Константинополі І. Неплюєву стало відомо про наміри Порти і таємну місію Орлика, він негайно повідомив про це петербурзькі власті і висловив думку про необхідність негайного прийняття запорожців у російське підданство.

Зважаючи на критичність ситуації, що склалася явно не на користь Росії, уряд Анни Іоанівни прислухався до порад Неплюєва і 31 серпня 1733 р. відправив на Кам'янку кошовому Івану Малашевичу царську грамоту, якою «всемиловестивейше отпушал» запорожцям усі їхні попередні провини перед російською короною.

Проте й після цього ще майже півроку січове товариство продовжувало залишатися на Кам'янці. Лише на початку 1734 р. життя змусило запорожців зробити остаточний вибір. Кримський хан надіслав на Січ наказ Низовому війську вирушати під Хотин, щоб звідти разом з ордою йти в Польщу воювати проти росіян. Для участі в поході кошовий був зобов'язаний передати кілька тисяч козаків у розпорядження хана, а сам особисто разом з курінними отаманами — прибути в Крим як заручник. Решта ж товариства мала перебраться «из Сечи ближе к Крыму, в урочише, зовомое Алешку».

Одержавши цей наказ, запорожці на чолі з кошовим Малашевичем 28 березня 1734 р. залишили Кам'янську Січ і «рушившись судами водными и тьяктом степовим» направилися вгору, по Дніпру до річки Підпільної, у Базавлуцьке урочище. Напередодні виходу з Кам'янської Січі кошовий відправив козакам, що пішли на з'єднання з ханом, листа, в якому наказував їм залишити татар і, не гаючи часу, прямувати для злучення з Кошем на Базавлук.

До кримського хана Каплан-Гірея, перекопського бея і турецьких комісарів також були відправлені листи, в яких повідомлялося, що для запорожців є неможливим виконання ханського наказу про участь у поході на Польщу супроти росіян та своїх родичів і побратимів, які жили в Україні. Водночас кошовий повідомив російського генерал-губернатора в Києві про військові приготування та стратегічні плани кримського хана. Був надісланий лист і до Петербурга, імператриці Анні Іоанівні. У ньому містилося прохання прийняти січове товариство у своє підданство так, як це було раніше. Цього разу резолюція царського двору виявилася однозначно позитивною. Офіційний Петербург був вельми заклопотаний підготовкою до війни з Туреччиною. Він, як видно з таємного циркуляра Неплюєву до Константинополя, надзвичайно високо цінував військову силу запорожців, котрі на випадок війни «могут быть весьма полезны», а тому відпускати їх у табір противника, на думку російського керівництва, тепер «не заблагоразсуждается».

Довідавшись про вихід запорожців із Кам'янської Січі, Пилип Орлик направив їм проникливого й хвилюючого маніфеста. В ньому він картав козаків за те, що вони дали себе ошукати царськими лестощами, ціна яких усім відома, причому саме тоді, коли, на його думку, настав час «...не только жития, але й последней крови каплі не жаловати для визволення... Отчизны своей от тяжкого и тиранского подданства московского». У маніфесті гетьман писав про плани підготовки правителями країн Європи і Туреччини широкомасштабної війни проти Росії, а відтак — визволення козаків від ненависного московсь-

кого ярма. Далі Орлик навіть стверджував, що на російському Лівобережжі ніде збудувати нову Січ, інші ж українські землі належать Польській та Турецькій державам, отож імператриця поселить запорожців на Волзі, де й настане їм кінець. Гетьман палко закликав товариство не допустити цього, подбати про свої родини та весь народ український, згадати свою присягу гетьманові й Батьківщині і зректися намірів знову прийняти царське підданство.

Однак ці патріотичні заклики залишили запорожців цілком байдужими. У листі-відповіді гетьманові кошовий Малашевич також доволі красномовно змалював усі кривди, заподіяні ханською адміністрацією запорожцям, які, врешті-решт, і змусили товариство проситися в підданство до російської імператриці. Кошовий радив Орлику приєднатися до них і спільно вдарити цариці чолом, оскільки, за його та й усього січового товариства переконанням, на хана більше надії бути не може.

Для запорожців період відвертої ворожнечі з російським урядом завершувався, розпочиналася нова сторінка їхньої історії, відзначена почасти прикладами військової співпраці з ним, а здебільшого — хоч і не такої відвертої, та все ж конфронтації, боротьби за збереження козацьких давнин — славетних прав і вольностей запорозьких.

* * *

Розповідь про Кам'янську Січ буде неповною, коли оминуть увагою постать славетного кошового Костя Гордієнка. На противагу більшості запорожців він до кінця свого життя залишився непримиреним ворогом Москви.

у 1728 р. Гордієнко намагався не допустити повернення січового товариства на Чортомлик, за що, як зазначалося вище, був заарештований своїми опонентами і силою доставлений у Стару Січ. За свідченням одного з його противників — кошового Івана Гусака, там Гордієнка побили киями і відпустили на волю. Як пережив цю зневагу образу від побратимів славетний їх поводитир, де і як він провів наступні декілька років — історія, на жаль, не зберегла щодо цього якихось певних відомостей. Достеменно відомо лише те, що він так і не повернувся з підданство до російських царів, навіки залишившись у Кам'янській Січі. Про це свідчить монументальний кам'яний хрест, поставлений його побратимами на високій могилі на козацькому цвинтарі, поблизу місця розташування Кам'янської Січі. На хресті вишуканим, мистецьки довершеним українським скорописом першої половини XVIII ст. зроблений напис, який засвідчує, що саме тут покоїться прах кошового отамана славного Зілля Запорозького Низового, козака платнерівського туреня Костя Гордієнка, що представився на високий Божий суд 4 травня 1733 р.

* * *

Діяльність запорожців у роки їх перебування на Кам'янці в джерелах відбито надзвичайно слабо. В цьому відношенні Кам'янській Січі, мабуть, поталанило найменше з усіх її попередниць і наступниць. Разом з тим, Кам'янське городище є чи не найкраще досліджене археологічно. Обстеження місця розташування козацької зольниці розпочалося вже в першій половині XIX ст.

Біля витоків цієї справи стояло тоді Одеське товариство історії та старожитностей. Саме в «записках» цього товариства й міститься перший опис городища Кам'янської Січі. Місцевий землевласник І. Вертильяк, який володів маєтностями поблизу Кам'янки, 1844 р. повідомляв, що «не більш як років з п'ятнадцять тому кладовище колишньої на річці Кам'янці Січі Запорозької було вкрите хрестами й намогильними пам'ятками з написами; навіть фортечні вали зберігали облицювання з тесаного каменю. Тепер усе знищено. На кладовищі лишилося тільки чотири хрести. Один з них без напису, на іншому стерся від часу так, що нічого не можна розібрати; зате написи двох інших (малися на увазі хрести на могилах кошових К. Гордієнка та В. Єрофейовича. — *В.Г.*) збагачують нас досить важливими відомостями з історії Запорожжя».

1856 р. місце розташування Кам'янської Січі обстежував український етнограф і письменник О. Афанасьєв-Чужбинський. Перед його очима «колишня запорозька палестина» постала вже повністю занехаяною: «Уздовж берега розсипано кілька запорозьких могил, валяються занедбані три потрошені хрести з попсованими написами, а трохи вище, під дикою грушею похилився хрест над Могилою Костя Гордієнка...» Афанасьєв-Чужбинський із сумом констатував, що поміщик Єсаулов, який володів тоді цією історичною місциною, анітрохи не цінував старовину, що він «долю давніх могил цілком віддає на поталу часу та тваринам».

Наприкінці 80-х років минулого століття городищем Кам'янської Січі зацікавився Д. Яворницький. Саме на його замовлення, як вважає сучасний дослідник архітек-

тор В. Ленченко, землемір Спаський 1887 р. виконав тогочасну топографічну зйомку цього історичного району: «План бывшей Каменской Запорожской Сечи при экономии Консуловки или Разоровки, принадлежащей землевладельцу Михаилу Федоровичу Агаркову в Херсонском уезде, 1887 г.»

Наступний етап у дослідженні Кам'янського городища пов'язаний з іменем директора Херсонського історико-археологічного музею В. Гошкевича, який 1913 р. провів тут ґрунтовні археологічні розкопки.

В черговий раз Кам'янське городище зацікавило археологів на початку 50-х років. У середині 1953 р. на місці Кам'янської Січі працювала група під керівництвом Б. Копилова. А трохи згодом, у 1971–1975 роках, тут проводили археологічні розкопки науковці Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця. І, нарешті, востаннє на даний момент обстеження проводив наприкінці 80-х років В. Ленченко. Здійснювалося воно в контексті програми «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле».

Зважаючи на таку пильну увагу дослідників-археологів до Кам'янського городища, є цілком реальною унікальна можливість відтворити первісний вигляд даної Січі. Описуючи городище на Кам'янці, Яворницький зазначав, що тамтешня Січ розташовувалася на невеликому мисі, який омивався річкою-протокою Козацьке Річище й гирлом Кам'янки. Розміри січового укріплення Дмитро Іванович визначав таким чином: «115 сажнів у довжину зі сходу, 66 сажнів із півночі, 123 сажнів від заходу, 36 сажнів з півдня». За своєю формою Кам'янська Січ, на думку

вченого, мала такий вигляд: посередині неї тягнувся майдан, завширшки 6 сажнів на півночі та 3 — на півдні, обабіч якого розміщувалося близько сорока куренів і скарбниць. Один ряд куренів йшов вздовж Козацького Річища, з виходом на захід, а інших три ряди тяглися від степу в бік Кам'янки з виходами на схід і на захід. Між останніми трьома рядами, так само як і між першими з півночі на південь простягалася площа, розміри якої приблизно дорівнювали першій. Курені, за підрахунками Яворницького, займали територію, площа якої становила приблизно 21 аршин (близько 15 метрів) завдовжки та 12 аршинів (понад 8,5 метра) завширшки. Крім того, вчений стверджував, що вся Січ, начебто, була оточена мурованою огорожею, від якої на кінець ХІХ ст. збереглися лише поодинокі каміння. За огорожею з північного боку Яворницький помітив рештки семи «вовчих ям», а з південного — земляні насипи, які дослідник прийняв за спеціальні «базиси» для козацьких гармат, або ж пункти спостереження та охорони січовиків.

Однак у ході археологічних розкопок, проведених В. Гошкевичем, з'ясувалося, що Кам'янську Січ запорожці розташовували на місці давнього скіфського чи сарматського або якогось іншого городища, і саме йому належали залишки мурів і сім горбків, які виявилися рештками давнього металургійного виробництва.

Археологічні дослідження, проведені під керівництвом Б. Копилова, дали змогу реконструювати первісний вигляд козацького куреня в Кам'янській Січі. За формою він являв собою прямокутну напівземлянку, заглиблену на півметра в ґрунт. Своїми розмірами курінь сягав 10 мет-

рів у довжину та майже 6 — завширшки. Його стіни та підлога були викладені дерев'яними колодами («стовпнею»). Запорожці заздалегідь готувалися покинути Кам'янку — отож і матеріальних знахідок археологи знайшли тут небагато (уламки кахлів та посуду). Оскільки Кам'янка недовго була пристановищем запорожців — 4–6 років, то, на думку В. Ленченка, вона не встигла розвинутися в повнокровний завершений містобудівний організм. Зокрема, збереглися свідчення того, що як в Олешківській Січі, так і Кам'янській, у запорожців не було постійної церкви, а духовні відправи вони здійснювали в тимчасових, похідних культових спорудах. Хоч, безперечно, крім розкопаних куренів, тут мусили бути також скарбниці, майстерні-зброярні та певні захисні споруди. Але вони вже, мабуть, відкриють свої таємниці наступним поколінням археологів. Щоправда, сучасний стан Кам'янського городища викликає значне занепокоєння фахівців. Зокрема, В. Ленченко, обстежуючи його, побачив могилу-курган Гордієнка, що мала, згідно з інформацією Д. Яворницького, 20 сажнів у діаметрі та 2,5 сажнів у висоту, у досить занедбаному стані: вона значно розсунулася, а хрест із могили славетного кошового, геть понівечений як давніми, так і новими вандалами, чомусь стояв осторонь місця поховання. Тож, як і майже 150 років тому надзвичайно актуально і болісно звучать слова приятеля Тараса Шевченка письменника та етнографа О. Афанасьєва-Чужбинського: «У колишній запорозькій палестині повсюди тривожать прах лицарів степу й освічений поміщик, і неосвічений селянин, і дикі череди...»